

In beweging

kwartaalblad van de Christengemeenschap

Michael 2019

Moed

In beweging

kwartaalblad van de Christengemeenschap
23e jaargang nr. 4, Michael 2019

Inhoud van dit nummer

Van de redactie 1
Gouden tapijt 1
Thema: Moed 2
Op de groei – opvoeding 12
Onder de zon – jongeren 15
Michaeltijd 19
Op naar de volgende eeuw 23
Bestuur en instellingen 24
Internationaal 26
Boeken 27
Aankondigingen 29
Gestorvenen 31

Redactie

Jolanda Gevers Leuven, Robert de Klerk, Thom Kloes,
Marianne de Nooij, Marjolein te Pas, Judith Slokker

Redactie

In beweging p/a Judith Slokker
Klokkengieterstraat 4, 1825 AH Alkmaar
tel. +31-72-5610269
e-mail: inbeweging@christengemeenschap.nl
(ook voor inlichtingen over abonnementen)

Financiën en advertenties

Thom Kloes, thkloes@gmail.com
tel. +31-6-53584109
banknr. NL36INGB0009185951, BIC: INGBNL2A,
t.n.v. In beweging, 3851RC Ermelo

Druk

Drukkerij Modern, Bennekom

Kopijdata

Adventnummer 1 oktober 2019
Paasnummer 1 februari 2020
Kopij graag aanleveren per e-mail
(inbeweging@christengemeenschap.nl).
De redactie behoudt zich het recht voor
ingezonden kopij in te korten of niet te plaatsen.

Illustratie vooromslag: Sculptuur in Warschau van Janusz Korczak (†1942), Pools kinderarts van joodse afkomst. Hij stichtte twee weeshuizen voor joodse kinderen in Warschau. In augustus 1942 haalden Duitse soldaten de ca. 200 weeskinderen op om hen naar het vernietigingskamp Treblinka te brengen. Korczak sloeg het aanbod om achter te mogen blijven meerdere keren af. Hij kwam samen met de kinderen in een gaskamer om het leven.

De Christengemeenschap in Nederland en Vlaanderen Adressen en tijden van diensten

M=mensenwijdingsdienst, K=zondagsdienst voor de kinderen, info: gezien onregelmatigheid navraag nodig.

Alkmaar, Oude Kanaaldijk 9, 1825 AT, +31-6-29343288, bgg +31-6-14235728, M zo 10 (info), di 9 (info), do 10, za (info), K zo 9 (info)
Amsterdam, A.J. Ernststraat 869, 1081 HL, +31-20-6420769, bgg 4414949, M zo 10.30, wo 9, do 10, za 9 of 11 (info), K zo 10.00 (info)
Antwerpen, H. Consciencelaan 107, B-2640 Mortsel, +32-3-4406821, M zo 10, wo 10, do 10 in Olen (info), vr 10, K zo 9.30 (info)
Arnhem, Brugstraat 5, 6811 MB, +31-26-3621769, M zo 10 (info), do 9.00 (info), K zo 11.00 (info)
Den Haag, Groot Hertoginnelaan 2, 2517 EG, +31-6-47170136, M zo 10.15, wo 10 (info), K zo 9.30 (info)
Driebergen, Rijsenburgselaan 2a, 3972 EJ, +31-343-785 437, M zo 10.30, do 9.30, K zo 10 (info)
Eindhoven, Dorpsstraat 122, 5504 HL Veldhoven, +31-6-40730466, bgg +31-40-2520498, M zo 9.30 of 10.45 (info), wo 9.30 (info), vr. 9.30 (info), K zo 10 (info)
Gent, Kasteellaan 54, 9000 Gent (geen postadres), +32-9-2334768, M za 10 (info), K za 9.30 (info)
Het Gooi, Veldweg 1, 1404 CV Bussum, +31-35-5417957, bgg 6563160, M zo 10 (info), K zo 11.15 (info)
Groningen, Lauwersstraat 3, 9725 HD, +31-594-659558, M zo 10.30 (info), do 10 (info), K zo 11.45 (info)
Leeuwarden, Droevendal 9, 8911 KK, +31-594-659558, M zo 10.30 (info), wo 9.15 (info), K zo 9.45 (info)
Leiden, Vestestraat 49, 2312 SW, +31-71-5727618, bgg +31-6-52342851, M zo 10.30 (info), do 10 Duitse dienst (info), K zo 10 (info)
Meppel, Catharinastraat 44, 7941 JG, +31-6-30507877, M zo 10.30 (info), wo 10.30 (info), K zo 9.45 (info)
Middelburg, Lange Noordstraat 62 (geen postadres), +31-118-583352, bgg +31-6-46616138, M za 10 (info)
Rotterdam, Lumeystraat 33, 3039 ZN, +31-10-2232317, M zo 10.30, di 9.30, wo 9.30, vr 7.30, K zo 10 (info)
West-Brabant, Minckelersstraat 27 (geen postadres), Breda, +31-76-5877409, bgg 5021945, M za 9.30 (info)
Zeist, van Tetslaan 4, 3707 VD, +31-6-50204989, M zo 10.30, wo 9, do 8, vr 10 (info), K zo 9.30
Zutphen, Badhuisweg 27, 7201 GM, +31-575-769065, M zo 10.30, di 9.15 (info), do 9.15 (info), K zo 10 (info)

Landelijk secretariaat: +31-70-3451506

Groot Hertoginnelaan 4
2517 EG Den Haag
e-mail: secretariaat@christengemeenschap.nl
website: www.christengemeenschap.nl

Een waargebeurd verhaal. Hoog boven in de blauwe lucht krijgt een havik en stort plotseling omlaag naar het kippenhok. Als eerste vluchten de hanen ijlings naar binnen, gevolgd door de kippen. Slechts één hen kan het hok niet meer bereiken, haar kuikentjes kunnen de weg uit het park niet snel genoeg afleggen. Ze blijft staan en lokt angstig haar kleintjes bij zich en wacht met kloppend hart haar vijand af. Dan stoot ze een klagelijke schreeuw uit, springt op de havik af en hakt en bijt naar hem zo woedend en zo moedig dat hij zich moet verweren. Het is een ongelijke strijd, maar mensen komen op het lawaai af en jagen de havik weg. De bebloede hen wandelt met haar kuikens onder haar vleugels naar het kippenhok. Er ontbreekt er niet een. Dit is zo'n situatie waarbij moed opvlamt uit een oerinstinct: beschermen. Maar er zijn andere vormen van moed, zoals die van de leden van het Syrische Comité die al jarenlang worstelen met onderlinge verdeeldheid en onvoorspelbaarheid en toch moedig standhouden, om dat wat in Syrië gebeurt wereldkundig te maken. De moed van Etty Hillesum: 'Het gaat er niet om hoe aan het lijden te ontsnappen, maar hoe het te dragen.' De navolging van Christus betekent geen slaafs navolgen maar een handelen uit inzicht: kan ik mijn positie van aanzien verlaten en een dienaar worden van mijn naaste én van de natuurrijken onder mij? En er is de moed die je als opvoeder nodig hebt om je kind te kunnen loslaten. Dit, en en veel meer, is te vinden in dit Michaelnummer over 'Moed'.

Jolanda Gevers Leuven

Gouden tapijt

In de herfst verkleuren de bladeren aan de loofbomen in stralend rood-oranje-goud. Het is alsof de bomen hiermee hun dank aan het zonlicht uiten voor de periode van groei van de voorbije tijd. De bladeren vallen van de bomen en worden terug geschonken aan de aarde. Deze wordt nu door een bloedrood-gouden lichttapijt bedekt.

Wandelen in de herfst kan je bewust doen worden, dat dit licht aan je voeten weer in de aarde gaat verdwijnen. Maar het kan ook aanzetten tot bezinning over je eigen verworvenheden: hoe is het kleurentapijt van mijn eigen innerlijk eigenlijk geworden? Is het zo geweven dat het kan dienen als 'rood-gouden loper' om de Koning van koningen en Heer van heren met zijn ruiterschaar te ontvangen? Kan de rode loper voor hoogwaardigheidsbekleders worden uitgerold? Wat heb ik eigenlijk geofferd? Daar leven wij in de loop van de herfst met Michaël naar toe. Onze uiterlijke verworvenheden, onze morele vruchten vinden een omslag naar binnen: het licht van het hart kan in de duisternis beginnen te schijnen. Daar kan een mens dankbaar voor zijn. Dankbaar ook dat het rode bloed van de Verlosser op Golgotha in de aarde vloeide. Dat deze gouden stroom ons telkens weer tegemoet komt in de cultus, wanneer wij ons in vrijheid willen verenigen aan het altaar. In de communie stroomt ons het levend gouden tapijt van de geest toe. Wij mogen dit tapijt waardig en bewust leren bewandelen, om met Hem in vrede met de wereld te leven.

Paul-Philippe Stevens

Thema: Moed

Zoals Johannes de Doper van ons vraagt om innerlijk tot ommekeer te komen, zo vraagt Michael ons om de moed te hebben zijn medestrijder voor God te worden. Dit themagedeelte over Moed wordt geopend door filosoof en schrijfster Désanne van Brederode. Zij vertelt over de moed die nodig is om vol te houden als in de eensgezindheid de tegenstellingen steeds scherper worden. Op zoek naar een moedig mens kwamen Judith Slokker en Thom Kloes uit bij Etty Hillesum en brengen een aantal motieven uit haar leven bijeen. Etty omschrijft zichzelf als 'het meisje dat leerde knielen'. Aan de hand van de eerste stap in de christelijke scholingsweg, de Voetwassing, gaat Bastiaan Baan tot slot in op de moed die nodig is om te kunnen knielen.

De moed om door te gaan

door Désanne van Brederode (filosoof en schrijfster, gemeente Amsterdam)

Het gevaar van grote begrippen als vrijheid, liefde, waarheid, rechtvaardigheid, hoop en moed, is dat ze gemakkelijk abstract kunnen worden. In een gesprek of artikel kan iemand ze nader specificeren, om langs elkaar heen praten uit te sluiten – maar het is de praktijk van alledag waarin de begrippen gestalte zullen moeten krijgen en precies daar gaat het geregeld mis. Sterker, misschien wel juist daar waar mensen er klakkeloos van uit gaan dat ze dezelfde taal spreken, dezelfde ideale delen, er hetzelfde mens- en wereldbeeld (en soms ook: Godsbeeld) op na houden en zich willen inzetten voor dezelfde (toekomst)visie. De eensgezindheid blijkt dan een illusoire wensgedachte die koste wat kost gehandhaafd moet worden. Het gevolg is dat sommigen gefrustreerd afhaken en anderen door schade en schande de moed verliezen en hun kritische vragen en opmerkingen maar liever voor zich houden, of alvast innerlijk censureren: 'Ik behoor dit niet te vinden, want...'

De radicale protesten van de Occupy-beweging tegen het immorele dan wel amorele gedrag van banken, makelaars, multinationals en politieke leiders, die allen debet waren aan de economische crisis, was bewonderenswaardig en inspirerend. Maar er was geen doordacht alternatief waarin alle opposenten zich kon-

den vinden en waaraan ze duurzaam wilden bijdragen, geen gezamenlijke streefrichting. Miljoenen nieuwsconsumenten keken met een mengeling van bewondering en sensatiezucht over hun schouders mee. De media leken soms bijna opgelucht toen ze konden melden dat sommige activisten elkaar de tent uitvochten. 'Kansloze onderneming.' Vervolgens de opluchting, dat men zich toch weer eens niet geëngageerd had: duidelijk dat daar brokken van komen.

Arabische Lente

Het zou me niet verbazen als een soortgelijke opluchting de mogelijke steun aan de Arabische Lente geldt. Op het moment dat u dit leest, is het acht en een half jaar geleden dat ook burgers in Syrië, in navolging van de burgers in Tunesië, Egypte en Libië, massaal de straat op gingen om vreedzaam te protesteren tegen het regime van de Baathpartij onder leiding van Bashar al-Assad, de zoon van de voormalige dictator Hafez al-Assad. Die demonstraties werden meteen bruut neergeslagen door het regime en er werd 'preventief' gebombardeerd en aangevallen in steden, dorpen en wijken waar 'smeulende brandhaarden van sektarisch geweld' werden vermoed; een adagium waarmee het regime al decennia haar vele inlichtingendiensten en haar strenge intimidatie- en

Bombardement in Syrië

arrestatiebeleid legitimeerde. Kon ik hier nu maar schrijven: de rest is geschiedenis.

Dat is het niet. Sinds ruim zeven jaar ben ik nauw verbonden aan de Syrische revolutie, doordat ik hier in Nederland kennismaaakte met het Syrische Comité. Het werd opgericht gelijktijdig met het begin van de revolutie, half maart 2011, door Syriërs die hier al een aantal jaren woonden: al in de jaren negentig van de vorige eeuw gevlucht voor het regime dat hun opbouwende kritiek niet duldde. Sommigen hadden ervaring met langdurige detentie zonder proces, met marteling en met familieleden en vrienden die werden bedreigd om geen andere reden dan hun band met iemand die politiek actief was en democratische hervormingen beoogde en daarover las, schreef, sprak, zij het altijd voorzichtig. Maar kennelijk niet voorzichtig genoeg.

Eensgezind en verdeeld

De eerste vergadering van het comité schijnt negen uur te hebben geduurd en dat is tekenend, zeker achteraf gezien. Want ook hier was men eensgezind waar het de protesten

tegen Assad betrof en de roep om vrijheid, gerechtigheid en democratie – maar voor het overige bestonden er grote verschillen in achtergronden, opvattingen en plannen. Dit zorgde destijds al voor veel frustratie, gemor, afgunst, onderlinge argwaan en soms zelfs animositeit.

Gebruikten de Koerden het comité niet te veel voor hun eigen zaak? Leuk, een jaarlijks nieuw te (her)kiezen bestuur, maar kon dat wel functioneren met een meerderheid van bestuursleden met – toevallig – een christelijke achtergrond? Wat te doen met mensen die op Facebook tegen bepaald beleid ageerden, of alleen al steun betuigden aan gewapend verzet, terwijl dit niet de koers was die het comité wilde varen? Waarom kwamen de ingezamelde kleding en hulpgoederen wel in de ene en niet in de andere regio terecht? Was geld inzamelen niet handiger?

Met de komst van vele nieuwe Syriërs, vanaf 2013, veranderde de dynamiek nog meer. Keer op keer werd het wiel opnieuw uitgevonden door mensen die het comité niet effectief genoeg vonden, niet snel genoeg, die soms

Demonstratie in Amsterdam georganiseerd door het Syrische Comité

niet begrepen dat je een demonstratie beter niet van vandaag op morgen kunt organiseren – zeker niet als je de pers ervoor wil interesseren en goede informatie wil verstrekken aan Nederlandse politici en passanten. ‘Hoezo een lange termijnvisie? Oost-Aleppo wordt nú gebombardeerd! En waarom moet die-en-die altijd weer op de voorgrond treden? Omdat hij de taal het beste spreekt? Ja ja, hij lijkt zelf wel een dictator.’

Warmte en humor

Het mag eigenlijk een wonder heten dat het Syrische Comité nog bestaat én steeds beter wordt in het vervullen van de taken die het zichzelf heeft opgelegd. Wanneer ik kijk naar degenen die op dit ogenblik de dragende, bindende en leidende krachten zijn, die de hoop levend en vruchtbaar houden, dan vallen twee dingen op: hun haast koppige standvastigheid in het realiseren van gezamenlijke plannen, zonder zich van het pad af te laten brengen door klagende, boze, kwaadsprekende, pesterige en grillige, onvoorspelbare mensen die soms zelf niet eens door hebben hoeveel verdeeldheid ze zaaien – en hun enorme, ruimhartige

wendbaarheid waar het de groep betreft. Zelfs onrustzaaiers en mensen die al eerder hebben bewezen dat ze achter de rug van anderen om een eigen koers varen, worden vriendelijk begroet. Niet minder en niet meer dan dat.

Er wordt geen tijd meer besteed aan ruzies, ook niet aan het oeverloos bijleggen van meningsverschillen als de ervaring heeft geleerd dat dit vooral symboolpolitiek is. En er wordt niet diep gegraven in de achtergrond en motieven van personen die zich kennelijk niet willen of kunnen voegen in het comité: natuurlijk kan zo iemand geen aanspraak meer maken op een gezaghebbende rol in de groep, maar zijn of haar hand wordt nog steeds geschud, en de vraag ‘Hoe gaat het met jou?’ is nog steeds oprecht en mild van toon. Ik zou haast zeggen: degenen die nu nog de hoop dóór dragen, kunnen met warmte en humor omgaan met de kleine tegenkrachten in de zeer heterogene groep en in individuen.

Waarheid benoemen

De combinatie standvastigheid en wendbaarheid mag een paradoxale lijken. Dat is ze niet in de praktijk: in iedere situatie wordt zorgvuldig

afgewogen wat op dit moment méér van node is om de hoop wakker te houden. Die hoop geldt zelden nog een voortvarend begin maken met de samenleving, zoals die de duizenden opposenten van het regime voor ogen heeft gestaan, hoe vaak ook. Een alternatief voor het regime is aan verdeeldheid ten onder gegaan. En zelfs hier in het westen slagen Syriërs er niet in om zich zodanig te organiseren, dat in de diaspora al met een nieuw democratisch systeem geoefend kan worden: de door de dictatuur jarenlang in stand gehouden én gevoede onderlinge verdeeldheid is te groot. Daar komt bij dat sommige vluchtelingen zich, nu Assad weer stevig in het zadel zit, ontpoppen als steunbetuigers van het regime. Misschien vooral om straks zonder risico terug te kunnen gaan, of misschien uit vermoeidheid, of uit angst.

De hoop is gericht op het blijven benoemen van de waarheid over de vele misdrijven die het regime veelal in het donker, in stilte heeft kunnen begaan, ook al voor de revolutie. De slachtoffers van de geraffineerde onmenselijkheid, of zelfs anti-menselijkheid, moeten een gezicht, een stem, een naam krijgen. De wereld moet beseffen hoe knap het spel in elkaar steekt, dat het regime met de eigen bevolking, maar ook met de buitenwereld heeft gespeeld, daarbij gebruikmakend van bijvoorbeeld de angst voor de radicale Islam, de angst voor interventies op grond van achteraf vals gebleken informatie (de massa-

vernietigingswapens in Irak) en de angst om door (o.a. Amerikaanse) propaganda misleid te worden. Geen regime ter wereld heeft zo slim gebruik gemaakt van westerse, gezonde zelfkritiek, media-argwaan en scrupules.

Assad blijft bovendien altijd rustig, evenwichtig, vriendelijk, en kon en kan in interviews zelfs het slachtoffer spelen van de chaos die hij probeert te beheersen en bestrijden: 'zo jammer, dat internationale media zich laten misleiden door berichten van groepen met een barbaarse agenda en hij had dit toch al voorzien...?' Precies deze verwarring die het regime bij voortduring zaait, en die dan ook nog eens is ontdaan van de retoriek van een op macht beluste 'heils-ideologie', maakt dat velen zich al van begin af aan stil hielden. Niet eens uit lafheid of onverschilligheid, maar vanuit het idee dat je de waarheid ter plekke toch niet zou kunnen beoordelen en mogelijk weer eens de verkeerde keuze zou maken. Niets doen, je niet uitspreken, garandeerde schone handen en hierdoor het behoud van het recht op morele superioriteit.

Moed om verschillen te aanvaarden

Om dit verhaal – dat dus niet enkel Syrië betreft, maar een fenomeen is dat de gehele mensheid aangaat – te kunnen vertellen én ontmantelen, is het zaak om al doende onmenselijkheid te blijven herontdekken en te koesteren, zonder hier een abstract begrip van te maken. Bij dit menselijke hoort ook het adagium 'niets menselijks is ons vreemd'. Het is een oefening in het bewaren van rust, mildheid en humor bij alles en iedereen die verdeeldheid zaait, of dit nu komt door een niet onderkend trauma of om opzettelijk te ontwrichten en te spioneren.

De hoop betreft niet in de eerste plaats meer een vrij en democratische Syrië, maar een wereld die anti-menselijke krachten onder ogen wil zien. Een wereld die in de holle, donkere muil van de draak durft te kijken en de slachtoffers uit de vlammen en rookwolken durft te trekken. Niet omdat deze mensen per se allemaal goed zouden zijn, martelaars, helden,

Het Syrische Comité

onschuldigen – maar omdat ze zeker niet, nooit, mogen worden gezien als nummers, bedolven onder puin of verzwoegen door de golven, of onzichtbaar, in stapels, gecremeerd, na dood door marteling, ziekte, honger.

Godsgeloof, een verheven ideaal of verhaal, kunst, poëzie, filosofie: ieder individu kent zijn of haar eigen inspiratiebronnen. Het blijkt nu geen tijd te zijn om daarover veel uit te wisselen, teneinde de groep tot eenheid te bewegen. Het enige wat nu de eenheid brengt, is de hoop dat de gruwelijke waarheid niet wordt gemeden en dat niet enkel Syriërs, maar mensen wereldwijd, actief de anti-menselijke krachten doorzien, aanklagen en stoppen. Vanuit welke gezindheid dan ook, en zonder vrees om in één of ander kamp te worden getrokken of te moeten sympathiseren met een groep waarin men zich niet of niet volledig herkent. Kadaverdiscipline is niet de oplossing, een nieuwe ideologie is niet de oplossing, uitvoerige discussies die moeten leiden tot een gedeelde visie zijn dat niet. Zelfs kreten vol prachtige abstracties blijken soms tot meer spanningen en (belangen)conflicten te leiden dan tot saamhorigheid.

Zij had moed en vertrouwen

door Thom Kloes (gemeente Zeist) en Judith Slokker (gemeente Alkmaar)

Het lijkt soms wel dat het langs elkaar heen leven in onze huidige maatschappij tot een vaardigheid is verheven. 'Vervreemding', een begrip dat ooit in de sociologie met bezorgdheid werd bestudeerd, lijkt gemeengoed te zijn. Vervreemding van de maatschappij, van elkaar, van jezelf. In het in dit blad besproken boek Het maakt uit hoe je sterft, is sprake van 'het onvermogen tot verbinding', een onvermogen dat een belangrijke factor is bij het ervaren van eenzaamheid en het opkomen van een doodswens. Dat onvermogen zou je ook 'het onvermogen tot religie' kunnen noemen. We zochten een tegenbeeld bij deze gesteldheid en vonden dat in Etty Hillesum.

En precies daar spint het anti-menselijke garen bij. Niet door te vlammen en te briesen, zichzelf op de borst te kloppen en dreigende taal uit te slaan, zoals we dat kennen van fascisme, communisme en tegenwoordig van de radicale Islam, maar door intelligent en kalm, onaangedaan, te glimlachen en er knap voor te zorgen dat de gruwelen en haar slachtoffers buiten beeld blijven. Of te suggereren dat alles in scène is gezet door barbaren die hun kans schoon zien; door te spelen met onze (terechte) angsten, zo, dat we enkel nog maar die zien en het zicht op onze moed verliezen.

Van de Syriërs die zijn blijven doorgaan met het werk heb ik geleerd, dat moed niets anders is dan verschillen aanvaarden en respecteren en leren omgaan met kritiek. Maar je moet de deur dichthouden voor krachten die bloeien op teleurstelling, vertwijfeling en bitterheid, omdat met de aanvankelijke hoop op dit moment niets uit te richten is. Er blijft nog zoveel over om tegen, en dus ook om voor op te staan. En daar heeft ieder mens recht op, levend of dood.

Etty Hillesum wordt op 15 januari 1914 in Middelburg geboren als dochter van een leraar klassieke talen. Vader Louis staat bekend als een stille en teruggetrokken man, maar vol humor en eruditie.

Haar moeder Riva wordt gekarakteriseerd als druk en chaotisch, extravert en dominant. Etty heeft aanvankelijk een moeizame verhouding met haar moeder, maar in kamp Westerbork schijnt de relatie te zijn verbeterd. Etty heeft twee jongere broers: Jaap, arts, en Mischa, een begaafd pianist. Beiden zijn psychisch labiel, wat leidt tot enkele opnames in psychiatrische instellingen.

Haar jeugd brengt Etty door in Middelburg,

Etty Hillesum in 1939

Hilversum, Tiel, Winschoten en vanaf 1924 in Deventer. Na de lagere school gaat zij in 1926 naar het gymnasium in Deventer; haar vader is daar conrector. Zij volgt op het gymnasium Hebreeuws en neemt een tijd lang deel aan de bijeenkomsten van een zionistische jeugdgroep. Niettemin krijgt Etty in haar jeugd van huis uit weinig van het joodse geloof mee.

Na het gymnasium begint zij in 1932 met haar rechtenstudie in Amsterdam. Zij woont daar op verschillende adressen, vaak met een van haar broers. In 1937 neemt ze een kamer in het huis van de accountant Han Wegerif. Met hem ontstaat een intieme verhouding. In haar studententijd verkeert Etty in een links, antifascistisch studentenmilieu en is ze politiek geïnteresseerd, zonder lid van een politieke partij te zijn.

In 1939 legt zij het doctoraalexamen Nederlands recht af. Daarna studeert zij Slavische

talen, maar door de oorlog heeft zij deze studie niet kunnen afsluiten. Wel is zij tot het eind toe met het bestuderen van de Russische taal en literatuur doorgegaan en heeft zij daarin ook les gegeven.

Dagboek

Het dagboek *Het verstoorde leven*, waardoor Etty zo bekend is geworden, begint ze op aanraden van Julius Spier, met wie ze in 1941 contact zoekt. Spier, een vluchteling uit Duitsland, is handlijnkundige; in zijn Duitse tijd was hij in leeranalyse geweest bij Jung.

De ontmoeting met Spier wordt al direct van grote invloed op het verdere verloop van het leven van Etty. Ze is sterk onder de indruk van zijn persoonlijkheid. Ook met hem beleeft ze de liefde. Hij heeft daarvan in haar beleving echter zoveel en voor zoveel vrouwen, dat ze er de universele mensenliefde ervaart. Ze worstelt met haar gevoelens voor Spier, haar wens hem voor zichzelf te hebben en haar besef dat dit getuigt van een onrijpheid van de ziel.

Spier wordt de katalysator achter haar voortdurende zelfonderzoek, een onderzoek waarin ze niet alleen zichzelf, maar ook de menselijke mogelijkheden van vele anderen beschrijft. Hij leert haar omgaan met haar aangeboren chaotische en egocentrische inslag en wijst haar onder andere op de Bijbel en kerkvader Augustinus. Auteurs zoals Hegel, Rilke en Dostojewski las Etty al eerder, maar onder de invloed van Spier krijgt hun werk voor haar een diepere betekenis.

Het schrijven van een dagboek past ook goed bij haar ambitie om haar gedachten en gevoelens betekenisvol uit te drukken. Ze wil schrijfter worden en het dagboek zou later materiaal kunnen leveren voor bijvoorbeeld een roman. Ze heeft een overweldigend verlangen iets groots te willen presteren.

Als ze een jaar later terugkijkt, noemt ze het een jaar van grote bewustwording. Ze constateert dat veel problemen en het verlangen iets groots te presteren van haar zijn afgefallen. De universele liefde voor de mens, zoals ze die

in Spier ervaart, begint zich ook in haar te ontvouwen. Ze begint te leven en te ademen door haar ziel, zegt ze, 'als ik dat in diskrediet geraakte woord tenminste mag gebruiken.'

Ze mediteert 's ochtends met het doel van binnen 'een grote ruime vlakte te worden'. Ze leert te luisteren naar zichzelf, 'hineinhorchen' zoals ze dat treffend noemt, luisteren naar het leven zelf. Ze omschrijft zich als 'een meisje dat leerde knielen'. Knielend bidt ze tot 'wat ik gemakshalve God noem'. Onder God verstaat ze het diepste binnenste van de ziel, de oerbron van het leven, de vrije en wijde ruimte waar alles goed is. 'Soms kan ik erbij, maar vaak liggen er stenen en gruis voor, dan is God begraven.' Het knielen is voor haar een gebaar van aanvaarden en zich overgeven aan God.

Als Spier in 1942 overlijdt, heeft Etty zich inmiddels zo ontwikkeld dat ze zijn dood goed kan verwerken, mede omdat zij beseft welk lot hem als Jood zou hebben gewacht, als hij niet aan zijn ziekte was overleden.

Godsvertrouwen

Hoewel ze het nog lang betrekkelijk goed heeft, is in het dagboek duidelijk merkbaar hoe de anti-Joodse maatregelen haar leven steeds meer gaan bepalen. Etty ziet het als een morele opdracht om vrede in zichzelf te stichten, in plaats van te vluchten in ontkenning, afleiding of wanhoop. 'Het gaat er niet om hoe aan het lijden te ontsnappen, maar hoe het te dragen.' Innerlijk zet ze zich uiteen met alles wat ze hoort en ziet in de oorlog. Ze weet dat dit haar ook boven het hoofd hangt. Ondanks dat blijft ze het leven 'zinrijk' en 'schoon' vinden. Ze voelt in zichzelf dat er voor alles plaats is in het leven. 'De zekerheid [van de schoonheid van de bloeiende jasmijn] zal [door de zekerheid dat men uit is op onze totale vernietiging] niet aangevreten of ontkracht worden.'

Ze voelt van dag tot dag een zachtheid en een vertrouwen in zich groeien en stelt tot haar verwondering vast dat het verwarrende, dreigende en zware om haar heen haar niet uit haar evenwicht brengt. Hoewel ze zich af

en toe ook afvraagt of die kracht nog zo voelbaar voor haar blijft, wanneer de omstandigheden zwaarder zullen worden.

Westerbork

Wanneer zij een oproep voor het kamp Westerbork verwacht, solliciteert zij op aanraden van haar broer Jaap naar een post bij de Joodse Raad. Zij krijgt daar in 1942 een aanstelling. Het administratieve werk doet ze met tegenzin en ze is zich bewust van de rol van de Joodse Raad. Zinnig vindt ze het werk in Westerbork bij de afdeling 'Sociale Verzorging Doortrekkenden'. Zij wordt daar op eigen verzoek naar overgeplaatst.

Er breekt een jaar aan waarin zij in kamp Westerbork verblijft en zo nu en dan terugkeert naar Amsterdam. In het kamp schrijft ze brieven aan familie en vrienden, die later verschenen onder de titel *Het denkende hart van de barak*. Na een ziekte van enkele maanden keert ze in juni 1943 vanuit Amsterdam weer terug naar Westerbork. Etty wil graag terug naar het kamp, om daar haar werk te hervatten en mensen bij te staan die zich op het transport naar het oosten moeten voorbereiden. Zij wijst alle aanbiedingen om onder te duiken van de hand; ze wil het lot van haar volk delen.

'Het leed aanvaarden', stelt ze, 'mag men alleen voor zichzelf, niet voor anderen. Daarom is het zo verschrikkelijk moeilijk om hier (in Westerbork) te zijn.' Na enkele maanden echter schrijft ze: 'Dat één klein mensenhart zoveel kan beleven, mijn God, zoveel kan lijden en zoveel kan liefhebben, ik ben je er zo dankbaar voor, mijn God, dat je mijn hart hebt uitgekozen, in deze tijd, om alles te mogen ondergaan wat het ondergaan heeft.' Uit het diepst van haar ziel voelt ze: 'Ik heb de mensen zo verschrikkelijk lief, omdat ik in ieder mens een stuk van jou liefheb, mijn God.'

Auschwitz

Het vertrek uit Amsterdam in juni 1943 is definitief; aan haar bijzondere status van medewerker van de Joodse Raad afdeling

Transport vanuit Westerbork naar het oosten

Westerbork, komt een einde. Etty wordt een 'gewone' kampbewoner; zij wil bij haar vader, moeder en broer Mischa blijven, die inmiddels ook naar Westerbork zijn getransporteerd.

Wanneer haar moeder Riva een brief aan het hoofd van de SS schrijft, waarin zij om enkele privileges vraagt, ontsteekt deze in woede en als represaille voor deze brutaliteit geeft hij bevel om de gehele familie onmiddellijk op transport te stellen. Ook Etty moet mee met het transport van de volgende dag, ondanks pogingen van haar relaties in het kamp om haar hiervoor te behoeden.

'Ze was eigenlijk ook wel een beetje blij', schrijft Jopie Vleeschouwer, met wie ze veel optrok in Westerbork, 'dat ze deze ervaringen ging opdoen, dat ze nu ook alles en alles moest gaan meebeleven wat er voor ons is weggelegd. [...] Ik sprak na het vertrek het kleine Russinnetje en verschillende van haar andere protegés. En alleen al de wijze waarop zij op haar weggaan reageerden, sprak boekdelen over de liefde en de trouw die zij deze mensen heeft gegeven.'

Etty overlijdt op 30 november 1943 in Auschwitz.

De moed om te knielen

door Bastiaan Baan (geestelijke gemeente Zeist)

'Het mysterie van de knielende, de diep knielende mens is, dat hij groter is in zijn geestelijke natuur dan de mens die staat.' – Rainer Maria Rilke

'Christendom van de daad' ('Tatchristentum') – dat was in de jaren '20 de eerste titel van het

tijdschrift, dat door de stichters van de Christengemeenschap werd uitgegeven. Enkele jaren later werd deze wellicht wat confronterende titel vervangen door *Die Christengemeinschaft* en daarbij is het tot nu toe gebleven. Maar deze eerste titel drukt uit, welke impulsen aan het begin van de

twintigste eeuw in de stichters leefden. Daarmee plaatsten zij zich op een radicale wijze in de traditie van de *imitatio Christi*. Christendom is in essentie geen zaak van woorden, van gedachten of theologie, maar in de eerste plaats een daad. De mensenwijdingsdienst spreekt dit onomwonden uit, wanneer de belijders van Christus worden aangesproken als 'allen, die de blik op Hem richten en Hem volgen willen.'

Stilstaan

De navolging van Christus begint met een daad, die we iedere dag van ons leven kunnen beoefenen. In zeven stappen verloopt de weg van de christelijke inwijding, beginnend met de voetwassing. Maar vanzelfsprekend gaat er aan elke stap iets vooraf: stilstaan. *Statio*, statie is het Latijnse woord dat hiervoor gebruikt wordt in het traditionele christendom. Voordat we de weg van de navolging bewandelen is het nodig stil te staan bij de indrukken van de voetwassing en de zes daarop volgende stadia. Rudolf Steiner gaf aan de stichters van de Christengemeenschap de raad om bij elk van de stadia van christelijke inwijding meditatief stil te staan: 'Die Fußwaschung muss zum Spüren gebracht werden.' Het gaat niet om een abstracte contemplatie, maar om intense inleving in de handeling. In een voordracht over de zeven stadia van christelijke inwijding gebruikt Rudolf Steiner 17 keer achtereenvolgend het woord 'gevoel'. Hij leidt deze beschouwing in met de woorden: 'Deze inwijdingsmethode werkt uitsluitend met gevoelens' (1). Wellicht drukt het woord *empathie* het beste uit, wat hiermee bedoeld is: door inleving, compassie, krijgen we toegang tot het voorbeeld van de voetwassing. In het korte bestek van dit artikel wil ik proberen, deze weg te bewandelen door stil te staan bij enkele beelden.

Deelnemer worden

Het hoofdstuk van de voetwassing (Johannes 13) begint met een verheven proloog. Uit volkomen inzicht spreekt en handelt Christus: 'Hij wist, dat zijn uur was gekomen' en 'Jezus

wist, dat de Vader alles in zijn handen had gegeven.' Beide keren gebruikt Johannes het Griekse woord *eidos*, weten. In dit volmaakte bewustzijn handelt Christus. Hij omgordt zich en voert een handeling uit, die door de geringste slaven werd voltrokken: de voetwassing. Zelfs de Joodse slaven hoefden deze dienst niet te verrichten.

Om de weg van de navolging te bewandelen, is het in dit stadium noodzakelijk om ons in te leven in deze handeling. Daarvoor moeten we zelf in zekere zin deelnemer worden in plaats van toeschouwer. Durf ik mij voor te stellen, dat Hij voor mij neerknielt? Ik doe mijn schoenen van mijn voeten. Ik geef mij over aan zijn handeling. Hij neemt mijn voeten in zijn handen. Ik voel de aanraking van zijn handen, van het reinigende water, van de doek waarmee Hij de voeten droogt. Ik ben geheel en al gereinigd. En dan?

Nadat Hij voor ieder van de leerlingen, voor ieder van ons, heeft geknield en ons gereinigd heeft, vervolgt Hij: 'Begrijpt gij, wat ik gedaan heb? (...) Indien dan ik, de heer en meester, u de voeten heb gewassen, zijt ook gij verschuldigd elkaar de voeten te wassen.'

Het gaat niet om een blindelings navolgen van een voorbeeld, maar om willens en wetens handelen in de *imitatio Christi*, om handelen uit inzicht. Hier verschijnt een raadselachtig woord, dat vraagt om inleving en inzicht: 'Gij zijt verschuldigd, elkaar de voeten te wassen.' Het is hetzelfde woord, dat in het Onze Vader wordt gebruikt voor 'schulden'. Als ik deze handeling niet verricht, word ik schuldig tegenover degenen, die gereinigd moeten worden. De voetwassing is geen toegift, die al dan niet voltrokken hoeft te worden; het is een spirituele noodzaak. Als ik nalaat, deze dienst te verrichten voor mijn broeders en zusters, voor de natuur, voor de aarde, houdt alle ontwikkeling op. Niet alleen kan daardoor mijn medeschepsel zijn bestemming niet bereiken, maar ook ik mis mijn bestemming.

De voetwassing speelt zich af in de keten van schuld en vergeving – méér nog: van wederzijdse schuld en wederzijdse vergeving. Net

'De voetwassing', Rembrandt van Rijn (ca. 1650), Rijksmuseum Amsterdam

zoals de slavendienst van de voetwassing, die ten tijde van Christus dagelijks moest worden uitgevoerd, omdat de voeten steeds opnieuw vuil worden, zo vraagt het ritueel van vergeven en vergeven worden om herhaling: zeventig maal zeven maal, zoals het door Christus genoemd wordt (Mattheüs 18: 21-22).

Moed in deemoed

De mystica Anna Katharina Emmerich (1774-1824) maakte meerdere keren in haar visioenen de gebeurtenissen van de eerste Stille Week mee en dicteerde ze aan de schrijver Clemens van Brentano. Over de voetwassing zegt ze, dat die een antwoord was aan de discipelen, die in een woordenstrijd verwickeld waren over de vraag, wie van hen de grootste was. Het antwoord op de hoogmoed van de leerlingen is de deemoed van Christus. Het woord 'deemoed' betekent oorspronkelijk letterlijk: het gemoed van een dienaar.

In zekere zin is deemoed ook een zaak van moed: kan ik mijn positie van aanzien verlaten en een dienaar worden van mijn naaste – wie die naaste ook is? Anna Katharina Emmerich schrijft: 'Jezus had over de voetwassing gesproken als een reiniging van dagelijkse schulden, omdat de voeten, wandelend op aarde, steeds opnieuw verontreinigd worden. Deze voetwassing was een geestelijke reiniging, een soort absolutie. (...) Jezus leerde hen, hoe de dienende de grootste is – en hoe zij elkaar in de toekomst de voeten zouden moeten wassen.' (2).

In zijn beschouwingen over de voetwassing laat Rudolf Steiner zien, dat het hierbij niet alleen gaat om de relatie met onze naasten, maar ook met de natuurrijken onder ons. Of we het nu willen of niet: door in het rijk van dieren, planten en materie voortdurend te nemen in plaats van te geven, blijven we de aarde iets schuldig. In een tijd van roofbouw

en overconsumptie behoeft deze gedachte geen toelichting.

De dichter Christian Morgenstern, die intens met de meditatie van de voetwassing heeft geleefd, zei het eens op de volgende wijze: 'Hele werelddijperken van liefde zullen nodig zijn, om de dieren hun diensten en verdiensten aan ons te vergelden.'

Iedere poging die wij ondernemen om de voetwassing tot een 'christendom van de daad' te maken vraagt erom, terug te keren naar de Ene, die – zonder iemand op aarde schuldig te zijn – neerknielde voor zijn dienaren en hen

reinigde van hun dagelijkse afdwalingen, verloocheningen en zwakheden. Als Hij het aan hen, aan mij, aan ons allen verricht, krijg ik de moed om hetzelfde te doen voor mijn mensenbroeders en -zusters, voor mijn zusters en broeders de dieren, de planten, de aarde onder mijn voeten.

(1) Rudolf Steiner, *'Het evangelie naar Johannes'*, voordracht van 30 mei 1908

(2) Anna Katharina Emmerich, *'Das bittere Leiden unsers Herrn Jesu Christi'*. Aschaffenburg, 1982

Op de groei

In de serie 'Op de groei' komen uiteenlopende aspecten van de religieuze opvoeding – van voor de geboorte tot na de puberteit – aan de orde. De naam van de serie duidt zowel op de groei van het kind, als op de groei die de opvoeder zelf gaandeweg doormaakt. In deze bijdrage vertelt Tom Haring over de moed die je als opvoeder nodig hebt om je kind te kunnen loslaten.

Loslaten: over de moed van de opvoeder

door Tom Haring (leraar speciaal onderwijs, gemeente Zutphen)

Nog niet zo lang woon ik net buiten het dorp en voor mijn huis ligt een smalle weg waar twee auto's elkaar net kunnen passeren. In de spits rijdt er wat autoverkeer en verder is het overdag stil. Op een ochtend wilde ik op mijn fiets de weg opdraaien toen ik voor mij een jongen van een jaar of zeven over de weg zag fietsen. Zijn schooltas hing over zijn schouder, hij was duidelijk op weg naar school. Met volle aandacht deed hij zijn uiterste best netjes aan de kant te blijven.

Mijn eerste gedachten vulden zich met bezorgdheid: gaat dat goed, straks bij het de bocht omgaan, kan hij wel aan de kant blijven? Iets later gevolgd door: Hij rijdt hier toch niet elke dag? Ben ik zo laat, dat ik hem nog nooit gezien heb? Gaat hij dit straks ook in de winter doen als het donker is?

Later, terugkijkend op het geheel, besepte ik

dat ik er in mijn bezorgdheid niet aan gedacht had achterom te kijken of misschien zijn moeder, vader of grote broer hem op een afstandje volgden; heel goed mogelijk natuurlijk. Misschien was ik toch niet de enige, die zich druk maakte om hoe hij daar voor mij uitreed! En ik stelde me voor, hoe er achter mij een vader had gefietst op enige afstand, steeds in de gaten houdend hoe zijn zoon Dylan de tocht naar school zou volbrengen.

Misschien was er plotseling aan het ontbijt geroepen: 'Vandaag wil ik alleen naar school fietsen, dat kan ik best!' Tja, wat zou er toen gebeurd zijn? Met een schok zal de vader zich gerealiseerd hebben dat dit er een keer aan zat te komen en dat je hem ook niet alsmaar vast moest willen houden; dat het nu toch goed licht is op straat en nog wel even zal blijven; dat hij zelf ook zo oud was toen hij

ging fietsen en dat er wel meer zijn die fietsen naar school... en hij laat zijn zoon gaan.

Als het zo gegaan is, roept dat ook weer van alles bij mij op: Dat had zijn vader aan kunnen zien komen; Dylan zou zeker een keer alleen willen gaan fietsen. Voordat dit moment kwam, had hij eigenlijk al moeten bedenken hoe hij dat op zou gaan lossen. Hij heeft er niet genoeg over nagedacht, dit is een roekeloze oplossing.

Waarom werkt het niet?

Vorbereiding in de opvoeding. Hoe vaak komen dit soort situaties niet voor in de opvoeding, dat je onvorbereid in een situatie komt en moet handelen? En dat je achteraf denkt: hier had ik op voorbereid willen zijn. Opvoeden is voor een heel groot deel voorbereiden. Voor de geboorte begint het in feite al. Er is nog helemaal niets en toch heb je het druk met van alles: de wieg, de kinderkamer, kleertjes. Er zijn van allerlei praktische zaken te regelen die voorbereiding vragen.

En we zijn vervolgens dag in dag uit bezig met het treffen van voorbereidingen op praktisch gebied; het vult gemakkelijk de dag en het geeft een gevoel van zekerheid.

Uiteindelijk kun je dit voorbereiden en regelen ver doorvoeren. Zo kunnen we uiteindelijk alles zó goed voor elkaar hebben dat de kinderen bijvoorbeeld eigenlijk altijd wel iets te doen hebben, zich nooit hoeven te vervelen. We kunnen er zelfs voor zorgen dat we altijd weten waar ze zijn, de elektronische hulpmiddelen komen daar handig van pas. Vorbereiding in de opvoeding kan zo tot een strakke planning worden.

Nu wil ik niet beweren dat het niet goed is om van alles te regelen en dat het beter zou zijn om je niet voor te bereiden. Het lijkt er op, dat er steeds meer kinderen zijn die zich aan dit regelen onttrekken; die dingen doen waardoor het organiseren volgens het logische verstand niet meer werkt! Dan kan het lastig worden en op allerlei manieren komt de vraag tot je: Waarom werkt het niet, ik had het toch goed

geregeld? Het ligt toch niet aan mij? Het kan er zelfs op lijken dat kinderen het op jou gemunt hebben; dat ze expres zulke onberekenbare dingen doen om je dwars te zitten, waardoor je het misschien niet goed opgelost krijgt.

Met nieuwe ogen kijken

Gelukkig ebt dit nare gevoel vaak ook weer weg. Van enige afstand kun je merken dat er wellicht wat al te zwaar was aangezet. En dan kun je je realiseren dat er ook een andere kant is: mijn kind brengt zelf genoeg met zich mee! Ik zie dat regelmatig en herken het kind dan in zijn eigenheid. Dat is toch wat ik wil helpen, dat het zich kan ontplooiën? Want wat ik dan zie en waar ik blij van word, is van een heel andere orde dan al dat regel en georganiseer.

Twee verschillende werelden raken elkaar hier. Je kunt je machteloos voelen geen antwoord te hebben op de vraag hoe de ene wereld in de andere werkzaam kan zijn. Een blik op je kind en ook op jezelf kan hier behulpzaam zijn. Ook daarop kun je je voorbereiden.

Het lezen van verhalen van mensen, die over intieme belevingen uit hun eigen kindertijd vertellen, zou hier een hulp kunnen zijn. Bijvoorbeeld het verhaal *My left foot* door Christy Brown (vertaald in het Nederlands als *Mijn linkervoet*, Uitg. Oevers): het autobiografisch verhaal van een man met een hersenverlamming.

In zijn boek *Over angstige, verdrietige en onrustige kinderen* (Uitg. Christofoor) beschrijft Henning Köhler een aantal prachtige oefeningen, waarmee je als het ware met nieuwe ogen

naar kinderen kunt kijken. Tolerantie, positiviteit en medelijden zijn de krachten die je als opvoeder bij jezelf kunt oproepen, om je innerlijk voor te bereiden op de wereld die het kind meebrengt. Köhler beschrijft heel mooi hoe wij, door het versterken van deze krachten, de wereld waar het kind vandaan komt en alle wezens die daarin leven en werkzaam zijn, kunnen ondersteunen.

Ten slotte wil ik noemen wat Rudolf Steiner in zijn voordracht, opgenomen in het boek *Genezend opvoeden* (WV 13), als meditatie en overdenking meegeeft, speciaal voor mensen die zich met opvoeding bezig houden: 'Als tegenwoordige mensen dragen we eigenlijk ons dagelijkse 'ik' dicht aan ons hart; het is alsof we een kinderjuf zijn, niet met een kind liefkozend op onze arm, maar met ons eigen ikje.'

Het is niet een prettig beeld, dat daar geschetst wordt, maar het gaat nog verder. Als je, terugkijkend op de dag, dit beeld van de-kleine-ik-dragende-kinderjuf naast datgene kunt zetten van wat je werkelijk gedaan hebt, dan zal de manier waarop je naar de wereld kijkt gaan veranderen. Of beter gezegd: je zult zo gaan kijken, dat de wereld op een andere manier tot je gaat spreken. Wanneer je je eigen angst opzij kunt zetten, ga je de toewijding zien waarmee Dylan fietst. Als je die toewijding uitvergroot en herleidt tot zijn veel grotere 'ik' in de geestelijke wereld waar hij vandaan komt, dan komt de moed om los te laten je als ouder tegemoet. En waarschijnlijk zie je dan ook heel andere dingen, wanneer Dylan voor het eerst naar school toe fietst!

Erratum

In het artikel 'Pasen: een kosmisch bepaald feest?' (Paasnummer 2019) klopt de bewering niet dat de periode waarin de maan 100% vol is meer dan 24 uur duurt. Dit betreft de situatie waarin meer dan 99,5% van het maanoppervlak wordt verlicht door de zon. De werkelijke duur van de 100% fase is slechts ongeveer 2 uur, voor een stilstaande waarnemer.

Naar de bron

Verdiepingsjaar vanuit de Christengemeenschap

door Jesse Mulder (gemeente Driebergen)

De Christengemeenschap beschrijft zichzelf als een beweging tot religieuze vernieuwing. Vernieuwing, niet in uiterlijke zin, maar vanuit de diepten van de onzichtbare, spirituele werkelijkheid, die de bron vormt van al het religieuze streven. Uit diezelfde spirituele bron kan geput worden voor elke waarachtige vernieuwing van ons menselijke bestaan, zowel individueel als in het groot.

Het initiatief voor een verdiepingsjaar komt voort uit onze wens om wegen naar deze spirituele bron te vinden en te verkennen. De mensenwijdingsdienst is ons daarbij een centrale wegwijzer. Deze vraagt zelf ook steeds weer om verdieping en verbinding tussen nieuwe mensen, op nieuwe wegen, in nieuwe

tijden. In het verdiepingsjaar willen we samen aan deze verdieping en verbinding werken en zo concreet vorm en inhoud geven aan ons individuele en gezamenlijke streven naar wezenlijke vernieuwing.

Wat en hoe

Een verdiepingsjaar rondom de rol en de werking van de spirituele werkelijkheid in onszelf, in de cultus, in de wereld, nu en in de toekomst. We geven dit verdiepingsjaar in een eerste jaargang de vorm van zeven weken. Een vaste groep deelnemers geeft deels zelf vorm aan het programma, de uitwisseling en de begeleiding. Als terugkerende elementen in de bijeenkomsten is gedacht aan inhoude-

lijke verdieping rondom de mensenwijdingsdienst en het Nieuwe Testament, aan kunstzinnige ontwikkeling en verwerking, aan innerlijke scholing en aan ruimte voor gesprek en uitwisseling met elkaar.

Voor wie

Voor wie middenin het beroeps- en/of gezinsleven staat en op zoek is naar wezenlijke vernieuwing, in het groot of in het klein. Voor wie de mensenwijdingsdienst als relevant ervaart voor deze zoektocht. Voor wie in deze zoektocht een verdieping zoekt, samen met andere mensen, daarover wil uitwisselen en leren, en daarmee stappen wil zetten naar een grotere werkzaamheid van de spirituele wereld in zijn/haar eigen leven en in de maatschappij. Het verdiepingsjaar is bedoeld voor mensen tussen de 21 en 42 jaar.

Praktische zaken

Data en locatie: onze vaste locatie wordt de Johanneskerk te Zutphen, op de volgende data: 20–22 september 2019, 1-3 november 2019, 10-12 januari 2020, 21-23 februari 2020, 3-5 april 2020, 15-17 mei 2020, 26-28 juni 2020. Leeftijdsgrenzen: deze bijeenkomsten zijn bedoeld voor mensen tussen de 21 en 42 jaar. Prijsindicatie: € 700,- voor alle 7 bijeenkomsten, inclusief onderkomen en verzorging. Wil je graag meedoen, maar zijn de data, prijs, of leeftijdsgrens een probleem? Dan gaan we graag in gesprek om te bekijken wat er mogelijk is. De initiatiefnemers zijn: Marijn Hoegen, Miriam van Osch, Mirjam Perry, Jesse Mulder, Mariska Hunfeld-Jue en Adam Ricketts. Nadere informatie en aanmelding bij Miriam van Osch, via verdiepingsjaar@gmail.com.

Voorbereiding van de zomerkampen

door Marianne de Nooij (taakgroep Kamppriesters van de kamporganisatie Helios)

Alle zomerkampen – die bij het verschijnen van dit Michaelnummer al weer achter de rug zijn – werden voorbereid tijdens het jaarlijkse Hemelvaartweekend, dat dit jaar gehouden werd op ons eigen kampterrein in de Ardennen, in Rogery. Met zo'n 150 deelnemende jongeren is dit Hemelvaartkamp een mengeling van een training op inhoudelijk en praktisch gebied en een gezellig eigen kamp voor alle stafleden 'onder ons', waar ook de staf van Winterkamp graag bij aanschuift. Ieder kamp heeft een aantal momenten eigen staftijd en daarnaast zijn er de functiescholingen en vrije workshops.

De diverse keukenstaven koken om beurten voor het hele kamp. De TD-ers (technische dienst) worden geïnstrueerd en zorgen dat alles ter plekke technisch marcheert in dit grote kamp. De kamppeningmeesters worden door de penningmeester van het kampbestuur naar hun cursus 'kasboek houden' gelokt met het vooruitzicht dat ze daar hun pinpas krijgen.

De coördinatoren werken in hun co-training ditmaal aan het thema 'grenzen voor jezelf, je staf, je kamp'. De tent- boot- en groepsleiders krijgen hun pedagogische scholing. De zusters (m/v) zijn doende met EHBO kisten en heimwee remedies. De zangers mogen hun dirigeerkunsten vertonen voor een veelkopig koor (zie afbeelding). En de kamppriesters geven voor de liefhebbers een ministrantencursus, begeleiden de gespreksgroepen over de cultische momenten in een kamp en zij verzorgen die momenten (dagsluitingen,

Nieuw zangrepertoire aanleren tijdens het Hemelvaartkamp (foto: Jeroen Reus)

mensenwijdingsdienst) ook in dit Hemelvaartkamp.

In de workshops werd een breed scala aan praktische, kunstzinnige en inhoudelijke thema's aangeboden, zoals: courgette plantjes poten in een aan te leggen tuin op het kamp-terrein, kampvuur bouwen, schilderen voor

dummy's, dansworkshop, drielvoudigheid in de wereld en in de cultus, hoe leer je mediteren en nog vele andere thema's, waarvan de resultaten op zaterdagavond aan elkaar werden gepresenteerd. Op zondag werd alles weer afgebroken en opgeruimd en reed de bus weer terug naar Utrecht.

Fantasie

door Miriam van Osch (gemeente Den Haag)

Als je niet wordt als de kinderen kan je het hemelrijk niet betreden. Wat is fantasie? Waar ligt de grens tussen fantasie en werkelijkheid? Is fantasie een werkelijkheid? Durf je je over te geven aan chaos, beweging en onzekerheid, zodat er uit de beweging iets nieuws kan ontstaan? Wat is een wereld zonder fantasie?

Net als vorig jaar hebben we met een aantal enthousiaste jongeren het Internationale Pinksterfestival in Witten (D) bezocht. Het was een heel inspirerend en veelzijdig programma vol kunst muziek en creativiteit. Er waren uitlopende werkgroepen, zoals T-shirts

beschilderen, creatief schrijven, boetseren, improvisatie, dans, drummen, gespreksgroepen, mozaïek leggen, een clownscursus, noem maar op! In de avond konden we genieten van de fantasievolle kunstzinnigheid van anderen en stonden er iedere avond opvoeringen gepland. Het was een plek van samenkomen, er waren mensen uit Rusland, Hongarije, Roemenië, Engeland, Zwitserland en natuurlijk uit Duitsland. Het is bijzonder om mee te maken hoe je als vreemde aankomt en 200 mensen tegenkomt die je grotendeels niet kent; door samen te zingen, deel te nemen aan de activiteiten en in gesprek te komen met elkaar,

Internationaal dansen op levende muziek

ontstaat er tijdens het festival eenheid, ongeacht cultuur, taal of eigenheid. Aan het einde van de jongerenconferentie ga je dan met de herinnering aan een heleboel nieuwe vrienden en ontmoetingen weer naar huis. Iedere dag waren er voordrachten die we daarna in gespreksgroepen met elkaar konden verdiepen. Een aantal mooie gedachten die me zijn bij gebleven zijn: Fantasie is tijdloos, ongrijpbaar en voortdurend in beweging. Je moet zelf ook in beweging zijn om fantasie te kunnen grijpen. Op het moment dat je iets vast wilt leggen, verdwijnt de fantasie. Het

is de kracht voor vernieuwing, metamorfose, inbeeldingsvermogen. Het ontstaat vaak daar waar de onvolmaaktheden zijn. Pas in de uitwisseling met de ander of met de wereld ontstaat fantasie. Fantasie is de deur naar de toekomst.

En over de toekomst gesproken: de voorbereidingen voor het festival van volgend jaar zijn al begonnen. Volgend jaar wordt deze jongerenconferentie rond Hemelvaart gepland van 20 tot 24 mei 2020 in Darmstadt (Duitsland). Ik kan iedereen van harte aanbevelen om daar heen te gaan!

Het menselijke gelaat

door Marjolein te Pas (geestelijke in de gemeente Den Haag)

Op de computer tikte ik 'aantal mensen op aarde' in. Ik kreeg een oplopende tabel te zien. De teller veranderde ieder ogenblik. Elke seconde kwam er een mens bij, terwijl onder het kopje 'gestorven' er iets langzamer een mens van de tabel verdween. Het was adembenemend en tegelijkertijd duizelingwekkend. Er zijn nu ruim 7,5 miljard mensen op de aarde. Van zo'n massa mensen kan ik mij geen voorstelling maken.

Moeder Teresa zei eens: 'Als ik de massa zie, kom ik nooit tot daden. Als ik één mens zie, één gezicht, wel.' Geen mens is hetzelfde, geen gezicht is gelijk, ieders gezicht is uniek. Ook al kunnen mensen, zoals ééneiige tweelingen, veel op elkaar lijken, we ogen verschillend. Het gegeven dat er momenteel 7,5 miljard mensen met evenzoveel verschillende gezichten op aarde verblijven, was voor de Ghanese kunstenaar El Loko zo fascinerend, dat hij op het idee kwam een hongerdoek voor de vastentijd te schilderen met de naam *Wereldgezichten*. 'Als ik naar mijn doek met de vele gezichten kijk, dan is geen gezicht gelijk. Ik wil met mijn doek de aandacht vestigen op dit fenomeen. Is het niet wonderbaarlijk?'

'Wereldgezichten', El Loko (2002), Ghana

De taal van het gezicht

Namen onthouden... ik ben er niet goed in, maar gezichten staan in mijn geheugen gegrift. Vaak hoor ik mijzelf zeggen: 'Ik ken je ergens van, je naam weet ik niet meer, maar ik heb je eerder ontmoet.' Met name de gezichten van oudere mensen, vind ik onvergetelijk en boeiend. Met mijn interesse bevind ik mij in goed gezelschap. Rembrandt schilderde bijvoorbeeld vanuit grote interesse het menselijk gelaat, met name zijn portretten van ouderen zijn fenomenaal.

Ook in Goethe (1749-1832) vind ik een medeliefhebber. Deze Duitse wetenschapper, schrijver, filosoof en natuuronderzoeker was niet alleen geïnteresseerd in planten en dieren, maar ook in mensen. De gelaatsstreken van de mensen die hem bezochten, probeerde hij heel precies in zijn geheugen te prenten. Dat deed hij om meer te begrijpen van hun innerlijk, hun wezen. Dat was ook de reden dat hij een schilder liet komen om zijn gasten te portretteren. Vervolgens bestudeerde hij het portret een week lang, om het daarna in te wisselen voor een schilderij van een volgende bezoeker.

Ons gezicht kan boekdelen spreken. Door een fijnzinnig samenspel van de vele spieren rond de ogen en de mond kunnen we voortdurend onze mimiek veranderen. Aan onze gezichtstaal kan een medemens veel aflezen. Een mens kan blij, verrast, bevreesd, bedroefd, teleurgesteld, ontroerd, ondeugend, ernstig, opgelucht enz. kijken. Een klein kind leert van jongs af aan de uitdrukkingen op het gezicht van zijn opvoeders te duiden. De mimiek van de ouder raakt het kind; het neemt het in zich op en imiteert, kopieert en reageert.

Door de gelaatsuitdrukking van een ander mens kun je je gezien, gewaardeerd of geliefd

voelen, maar ook gekrenkt of bedreigd. Eens verweet een expressieve seminariste uit Australië een Japanse medestudente dat zij nooit eens liet blijken wat zij voelde met haar 'eeuwige pokerface'. Ze wist niet dat de Japanse cultuur expressieve gezichtsuitdrukkingen als een vorm van onbeleefdheid en onbeschaafdheid beschouwde.

In Den Haag kwam een man met een kindervagen de tram in. Even later stapten twee opgeschoten knapen in, met veel lawaai en gedoe. Ik hield ze in de gaten. Eén van hen wierp een korte blik in de kindervagen. Ik hoorde de baby kirren. Plotseling verscheen er een vertederde glimlach op het gezicht van de knaap en hij veranderde voor mijn ogen van gedaante. Ik voelde me gerustgesteld.

Eigen unieke gelaatsvorm

We kunnen de anatomie van een gezicht wetenschappelijk bestuderen, de materiële kant van het menselijk gelaat. Het is ook mogelijk het gezicht vanuit de fysionomie te onderzoeken. Dan bekijk je het gelaat van iemand als een spiegel van de ziel, van de geest en het ik dat de mens doordringt en zijn uitdrukking zoekt in het gelaat.

Materieel gezien laat het gezicht een drieling zien: 1. Boven: de schedel en het voorhoofd met haren en slapen; 2. Midden: met ogen, neus, wangen en oren; 3. Onder: met de tot mond zich vormende lippen en de (onder) kin. Het bovenste gedeelte vormt de benige omhulling van de hersenen, het zenuwcentrum van het hoofd. Daar huist het verstand en grotendeels het denken van de mens. Vandaar dat mensen die diep nadenken hun vingers op het voorhoofd plaatsen en er 'denkrimpels' in het voorhoofd verschijnen. Het midden van het gezicht is meer verbonden met het voelen. Dat zie je terug in de uitdrukingskracht van de ogen. Het onderste gedeelte is het meest beweeglijke deel van het hoofd en het gebied waar de wil huist. In ons spraakgebruik spreken we van een wilskrachtige kin.

Kijken we naar embryologie, dan wordt het hoofdje van de foetus als eerste geschapen.

De ontwikkeling van het hart begint boven het hoofd. Vervolgens zakt de hartaanleg via het hoofd naar beneden om ten slotte in het centrum van het lichaam zijn domicilie te vinden. Is het embryo zestien millimeter, dan blijkt het toekomstige gezichtje te worden samengedrukt tussen de hersenen en het hart. Aan het eind van de tweede maand wordt de afstand tussen de hersenen en het hart verruimd. In die tussenruimte, het werkingsveld tussen hersenen en hart, ontluikt de menselijke gezichtsvorm. Een minuscuul typisch menselijk (mops)neusje wordt waarneembaar; gelijktijdig zie je zijwaarts de ogen ontstaan. Dan verbreedt zich het achterste deel van het hoofd waardoor de ogen zich naar voren kunnen bewegen en de voorwaarts gerichte blikrichting van de mens ontstaat. Ten slotte wordt het gezichtje langer, waardoor de lippen en de mond gevormd kunnen worden. Het is een regelrecht wonder wat zich voltrekt en het lijkt wel of een onzichtbare beeldhouwer stap voor stap bezig is het gezicht van de mens scheppen.

Ieder pasgeboren menskenkind heeft een eigen gezichtsvorm. Het is het 'ik' dat de mens zijn eigenheid geeft, maar het duurt nog vele jaren voordat dit 'ik' het menselijke organisme volledig doordringt. Het doordringen van het gezicht door het 'ik' voltrekt zich in de loop van ons leven. Je ziet het terug in de drie delen van ons gelaat.

Het als eerste gevormde lichaamsdeel, het hoofd, is het oudste deel van het menselijk lichaam; de schedel en het voorhoofd zijn het oudste deel van het gezicht. Bij de geboorte zijn de schedel en het (voor)hoofd het meest uitgeharte en gevormde lichaamsdeel. Rond het tweede jaar grijpen de fontanel-botten in elkaar en vergroeien. Dit gebeurt in de tijd dat een ouder het kind voor het eerst 'ik' hoort zeggen. Daarna zal de vorm van schedel en voorhoofd nauwelijks meer veranderen.

Anders is dat bij het middelste gedeelte van het gelaat. Kijk je naar de ontwikkeling van de neus, dan blijkt dat deze pas in de puberteit zijn definitieve vorm aanneemt: in de tijd dat

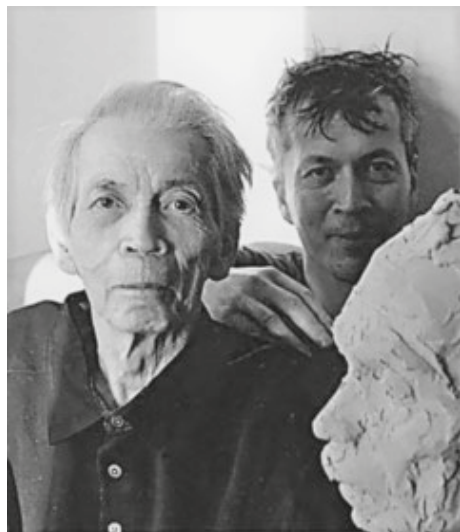
de mens geslachtsrijp wordt en het 'ik' indaalt in het gevoelsleven.

Het onderste gedeelte van het gezicht, met de mond, lippen en kin, heeft de meeste tijd nodig om zich uit te vormen. Pas als het 'ik' van de mens zich in de vrije wil kan ontplooiën, kan de mondpartij zijn definitieve vorm aannemen. Dat speelt zich af omstreeks het 35^e jaar, dus in het centrum van het mensenleven. Dan bereiken de mond en de kin het hoogtepunt van hun uitdrukkingvorm en zeggingskracht.

Aangezicht

Goethe was niet alleen geïnteresseerd in de anatomie van een gezicht; hem boeide nog meer de fysionomie van het menselijk gelaat. Hij beschouwde het menselijk gezicht als een stoffelijk omhulsel, waardoorheen het 'ik' kan oplichten. Hij ging op zoek naar het verborgen 'ik' in de mens, naar dé Verborgene die zich in het gelaat kan openbaren.

Bij de hedendaagse Utrechtse beeldhouwer Dennis Coenraad (*1960) bespeur ik eenzelfde interesse. Hij portretteert gezichten ('bronzen koppen') die je kunt bekijken in onder meer de Stadsschouwburg Amsterdam,

De kunstenaar Dennis Coenraad met zijn vader

het Letterkundig museum en het museum Catharijne Convent. Dennis zoekt niet naar een ideaalbeeld, maar verkent het karakter, het innerlijk, de diepten van een persoon in zijn of haar gelaagdheid. In dertig sessies werkt hij, met een model voor zich, laag voor laag aan een gezicht. 'Als je elkaar zo vaak ziet, kun je echt de diepte in. De ene keer zie ik kwaadheid, de andere keer verdriet of vreugde; in elke sessie neem ik daar iets van mee en het weeft zich door het portret heen.' Dertig sessies, dertig lagen... zo ordent hij het beeld, in de hoop dat de diepte, het verborgene, het licht in een mens zich onthult.

Ook het gezicht van zijn vader beeldhouwde hij, met wie hij een uiterst moeizame relatie had. Zijn vader maakte de Tweede Wereldoorlog in Indonesië mee. 'Mijn hele familie van zowel mijn vaders als moeders kant zat in interneringskampen in Indonesië, Birma en Japan. In de jaren vijftig kwamen zij naar Nederland. Mijn vader forceerde met het volle gewicht van zijn oorlogsangsten mijn opvoeding... Niemand heeft zoveel haat van mij over zich heen gekregen als mijn vader, maar hij leek er totaal niet gevoelig voor.' Getekend als zijn vader door de oorlog was, zo getekend voelde Dennis zich door zijn vaders toedoen in zijn kindertijd en jeugd.

Toen zijn inmiddels tachtigjarige dementerende vader in een verpleeghuis verbleef, bezocht zijn zoon hem ruim dertig keer om zijn gezicht te boetsen. Een stukje klei erbij, een stukje klei eraf. Afstand nemen, dichtbij komen, kijken... 'Zodra mijn handen de klei aanraakten, loste er iets op. Mijn ego loste op. Ik keek en gaf weer en de grenzen tussen mijn vader en mij werden vloeibaar. Het bekende, door mij vastgezette beeld dat ik van hem had, moest ik loslaten.' De beeldhouwer opende zich en nam waar, zonder weg te kijken. Wat hij zag kwam in zijn vingertoppen en werd zichtbaar in de klei. Hij zag zijn vader... een mens met hoogten en diepten, met rimpels, vlekken en oneffenheden. 'Een mens die enorm in zichzelf aan het werk was. Hij werd mij lief; ik kreeg er vrede mee!'

'Rembrandts moeder', Rembrandt van Rijn (1631). Collectie Graaf van Pembroke

Zou Christus ons ook zo waarnemen? Afstand nemend, dichtbij komend, zoekend, tastend naar de ware mens in ons. Komt Hij ons tegemoet...vrijlatend, open? Neemt Hij ons op, inclusief vlekken en smetten en zwakheden?

In de mensenwijdingsdienst – en wel in het bijzonder in de Michaëltijd – staat Hij voor ons, van Aangezicht tot aangezicht. Hij raakt ons aan en schenkt ons zijn vrede.

Op naar de volgende eeuw

Op weg naar de honderdste geboortedag van de wereldwijde Christengemeenschap nodigt de redactie alle Nederlandse en Vlaamse gemeenten uit, om in de periode tot 16 september 2022 een korte bijdrage (max. 500 woorden) te schrijven over de stichtingsimpuls van de eigen gemeente en op welke wijze die impuls al dan niet in deze tijd nog werkzaam is. Ditmaal de gemeente Alkmaar, gesticht in 1960.

Een kerk in de wind, aan het water, bij de stad

door Wendela Beemsterboer, Martje Klok en Edith Schoneveld (gemeente Alkmaar)

De Lukaskerk Alkmaar viert in september haar 25-jarig jubileum met als thema de samenhang tussen religie, kunst en wetenschap als grondslag voor een christelijke cultuur. Het accent ligt, ook in de voorbereiding, op de verbinding met de buitenwereld.

De Christengemeenschap in onze regio begon met een eigen kerkje in Schoorl in 1960. Het lag beschut aan de voet van de duinen en was gebouwd op grond die een familie beschikbaar stelde. In een tijd van grote maatschappelijke veranderingen vonden toen

veel mensen hun weg naar deze Beweging tot religieuze vernieuwing.

De gemeente groeide en vroeg om een grotere behuizing. Wilde men de innige religiositeit behouden op een ruimere beschutte plek of meer naar buiten gericht zijn in de stad? Het werd in 1993 een grote kerk in Alkmaar, in de wind, aan het water, waar de elementen zichtbaar zijn in de bouwvorm. De kerk won de Alkmaarse architectuurprijs en kreeg later de status van gemeentelijk monument!

De Lukaskerk staat in Alkmaar, maar het

De Lukaskerk in Alkmaar

gebied dat deze kerk bestrijkt is veel groter: de hele kop van Noord-Holland, tot en met Texel. Er zijn veel vrije scholen en een aantal heilpedagogische instituten, waaronder Scorlewald. Daar wordt, bijna vanaf het begin, maandelijks de mensenwijdingsdienst gehouden. Ook zijn er meerdere biologisch-dynamische bedrijven, met ook een therapeutisch aanbod. Veel leden en belangstellenden van onze gemeente zijn actief in deze werkvelden, vandaar de naam Lukaskerk: de evangelist Lukas was arts.

De gemeente groeide na enige tijd niet verder. Een gevolg van de veranderde tijdgeest? De aandacht ging uit naar het behoeden van de sacramenten in de nog jonge Beweging tot religieuze vernieuwing. Er was en is veel aandacht voor gemeenschapsvorming. De vraag is nu: hoe kunnen wij in deze tijd, met grote en razendsnelle ontwikkelingen, onze religiositeit behouden en meer open staan voor de buitenwereld?

Er is opnieuw contact aangegaan met de Alkmaarse Raad van Kerken. Onze aansluiting hierbij is niet vanzelfsprekend. Veel kerkgenootschappen binnen de ARK richten zich

op diaconie, praktische zorg voor de mens in nood, en vinden elkaar daarin. De Christengemeenschap richt zich op het geestelijke in ieder mens, Christus in ons. Wat kan onze bijdrage aan de samenleving zijn? Is het aan de tijd om ons mensbeeld en de antroposofische christologie in het licht te zetten? Het is een uitdagende en interessante weg om tot een inclusieve samenwerking te komen, waar naast overeenkomsten ook verschillen een rol kunnen spelen.

Een vernieuwende stap daarin is deelname aan de interreligieuze gesprekken die in Alkmaar georganiseerd worden. De eerstvolgende interreligieuze dialoog zal plaatsvinden in de Lukaskerk, als start van het jubileumsymposium op vrijdag 20 september. Het wordt een dialoog met deelnemers vanuit de islam, het jodendom, boeddhisme, humanisme en christendom. Het thema zal zijn: Over grenzen. Het besef dat Christus in iedere mens en in iedere religie werkzaam is, kan ons beweeglijk maken in het contact met mensen van andere gezindten en religies. U bent van harte uitgenodigd voor ons symposium op 20 en 21 september.

Boeken

Zonder voet tussen de deur

Het maakt uit hoe je sterft
samengesteld door Thom Kloes
Uitg. Christofoor, 216 p. €18,50

door Robert de Klerk (gemeente Amsterdam)

Tot nu toe is euthanasie iets dat door een arts wordt beoordeeld en uitgevoerd volgens de wetgeving van 2002. Artsen voelen zich echter steeds meer onder druk gezet door patiënten en familieleden om euthanasie uit te voeren. Veel aanvragers veronderstellen, dat euthanasie een autonoom recht is. Heel wat artsen, regulier en alternatief werkend, willen niet meer meegetrokken worden in deze procedure, omdat ze moeite hebben met de spagaat tussen iemand helen en doden.

Uit de artikelen in dit belangrijke boek blijkt, dat een vraag naar hulp bij doding vaak een hulpvraag is bij onderliggende gevoelens van eenzaamheid, gevoelens van overbodig of tot last zijn en dat de mogelijkheid van euthana-

sie de therapeutische wil en creativiteit van de arts ongemerkt beïnvloedt. Dit boek bevat artikelen geschreven door uiteenlopende professionals, die intensief met dit onderwerp bezig zijn en uit eigen ervaring spreken. Er worden gezichtspunten aangereikt, waar de lezer zelf een opinie uit kan vormen om verder mee te gaan. Het is van groot belang, dat dit boek is verschenen. In onze huidige maatschappij, waarin de natuurwetenschappelijke visie de boventoon voert, is het aan de orde er iets tegenover te plaatsen. Is dood het einde of een geboorte in de geestelijke wereld? Zonder een antroposofische 'voet tussen de deur' zoeken de auteurs naar antwoorden.

Ik kan in deze ruimte onvoldoende ingaan op alle standpunten die naar voren worden gebracht, maar wil toch melding maken van het lef waarmee de Belgische arts Luc Vandecasteele enkele ervaringen benoemt, die ik zelf in mijn beroep als wijkverpleegkundige ook heb gehad. Ik heb grote verschillen ervaren tussen een natuurlijke dood en euthanasie. Bij een natuurlijke dood zie je vlak voor het

sterven een bepaalde innerlijke rust opstreden. Onrust, ongenoegens en boosheid of teleurstelling schijnen geen rol meer te spelen. Betrokken familieleden of vrienden kunnen soms nog gesprekken hebben met de stervende en merken ook, dat bepaalde karaktereigenschappen er niet meer toe doen. Vaak vertelt de stervende iets over de aanwezigheid van reeds overleden dierbaren. En hoezeer familieleden hun best ook doen elkaar bij het bed af te lossen, vaak blaast de stervende zijn of haar laatste adem uit als de partner en/of het kind net even weg zijn.

Hoe anders is dit bij euthanasie. Dat geschiedt op een afgesproken tijd. Vaak zit de kamer vol met vrienden en familieleden. In de ochtend heb je iemand nog verzorgd en koffie gedronken. Wat zeg je tegen iemand, waarvan je weet dat diegene om 16.00 uur dood is? Luc Vandecasteele vraagt zich in zijn bijdrage af wat er met de dubbelganger bij euthanasie gebeurt. Kan de dubbelganger op tijd vertrekken of gaat deze mee naar de geestelijke

wereld? Hij beschrijft ook de schok als de dood door krachtige medicatie wordt veroorzaakt en de adem in één keer stopt en er een leegte voelbaar is. Bij een natuurlijke dood voel je nog iets van de aanwezigheid van de overledene. Bij euthanasie is alles in een keer verdwenen. Dit boek is met grote zorgvuldigheid samengesteld door Thom Kloes en kan gezien worden als een voortzetting van de belangwekkende en uitverkochte Wederzijds conferentie in Utrecht in oktober 2018, bezocht door artsen, verpleegkundigen en verzorgers, die zich intensief en zoekend met dit onderwerp bezig houden.

Lekker nuchter, maar: het blijft een wonder

Barstensvol leven

Petra Essink en Paul Doesburg

Uitg. Christofoor, 240p, €24,95

door Dieuwertje Verbrugge
(gemeente Alkmaar)

'Zaadjes ontkiemen in de aarde. De plant groeit, gaat bloeien en krijgt zaden.' Het toverwoord is hierbij vitaliteit of levenskracht. Maar wat is vitaliteit en wat is vitale voeding? En nog belangrijker: hoe meet je dat? De schrijvers van *Barstensvol leven* ondernemen een dappere poging om dit alles te beschrijven.

In het boek komen verschillende boeren aan het woord, daarnaast ook koks en onderzoekers. Zij vertellen onder andere wat het verschil is tussen biologisch eten – wat voor velen steeds bekender is – en biologisch-dynamische voeding. Ook beschrijven zij de voordelen daarvan voor de mens, het milieu en het dier en de plant zelf. Als je graag meer wilt weten over hoe onze deze voeding groeit, bloeit en loeit, ben je bij dit boek aan het goede adres.

In het boek staan een paar indrukwekkende proeven genoemd: bijvoorbeeld het aan elkaar terug laten groeien van doorgesneden

komkommers, zowel biodynamisch (lukt wel) en gangbaar (lukt niet). En onderzoek naar verschil in voedingsstoffen tussen gangbaar en biologisch-dynamisch (meer mineralen en vitamines). De schrijvers weten dat er veel meer onderzoek nodig is om een grote groep te bereiken en te overtuigen. Dus vooral niet één komkommer vergelijken met één andere. Waar in het boek ook veel aandacht aan besteed wordt, is een gesloten kringloop. Compost of veevoer van eigen teelt, land ruilen met een lokale boer. Geen (gemodificeerde) zaden hoeven inkopen, geen soja uit Zuid-Amerika, geen mestoverschot, en weinig antibiotica. Voilà! Kleinschalige biodynamische landbouw is kringlooplanbouw, helemaal

zoals minister van landbouw Carola Schouten het graag ziet.

Deze biologisch-dynamische landbouw klinkt natuurlijk ideaal maar kost in verhouding veel landbouwgrond en die is in Nederland peperduur. Daar eten we in Nederland (en wereldwijd) te veel vlees, zuivel en eieren voor. In dit geval is de bio-industrie helaas het treurige antwoord op de vraag naar veel en goedkoop. Vaker vegetarisch eten en peulvruchten op het menu zouden zeker ook al een stuk helpen op de weg naar een duurzame voedselproductie en een gezonde leefstijl.

Het boek legt uit dat er een realistisch prijskaartje aan biologisch-dynamisch eten hangt. Of andersom geredeneerd: de prijs van gangbare (niet biologische) en ongezonde voeding wordt te laag gehouden ten koste van milieu en boeren. De consument is zich hier onvoldoende van bewust. Hierdoor is biodynamische voeding vooral besteed aan de kritische consument, die het ervoor over heeft om meer voor zijn/haar voeding te betalen (en die daar meer kwaliteit voor terug krijgt). Voor wie de moeite neemt om de supermarkt te mijden: ga naar de biologische winkel, de markt, of nog beter rechtstreeks naar de boer.

In dit boek geen populaire praatjes, geen superfoods en geen goeroes die alles beweren te weten. Wel aan het woord: professionals en mensen uit de praktijk van de biodynamische landbouw. Dit maakt het een evenwichtig boek voor wie meer wil weten over biodynamische voeding. Lekker nuchter. En toch, een levenskrachtige bodem vol wormen en beestjes, het blijft een wonder!